

1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 334.01

Березніченко Н.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ВПЛИВ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ НА МОДЕРНІЗАЦІЮ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ДОСВІД)

У статті аналізується процес імперської моделі модернізації економіки України на зламі ХІХ-ХХ століть. Підкреслюється її екзогенний, неорганічний, незавершений, а тому і глибоко суперечливий характер. Акцентується увага на необхідності вивчення досвіду першої спроби індустріальної модернізації на теренах України з метою використання позитивних його елементів в сучасних модернізаційних процесах суверенної України.

Ключові слова: іноземні інвестиції, модернізація економіки, соціально-економічний розвиток.

Постановка проблеми. На рубежі століть економіка суверенної України переживала болісний процес системної модернізації, який, за низкою ознак, схожий з процесами незавершеної індустріальної модернізації її економіки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

Не зачіпаючи інших аспектів модернізаційного процесу вказаного періоду, зупинимось на ролі і фінансових механізмах залучення іноземних інвестицій у вирішення завдань імперської моделі модернізації економіки на теренах України.

Складність аналізу полягає в тому, що територіально Україна входила до складу двох імперій, які належали до країн другого ешелону модернізаційного процесу в Європі і тому здійснювала наздогоняючий тип модернізації своїх економік – імперську модель модернізації. Така модель модернізації економіки має загальні, чітко виражені характерні ознаки, які за своїм сутнісним змістом дозволяють розглядати модернізаційні процеси в обох частинах поділеної територіальної і політичної України як якісно однорідний процес. Ця однорідність прослідковується в передумовах і суб'єктах модернізаційних процесів, їхній меті, завданнях і способах їх вирішення, позитивних і негативних сторонах, протиріччях і соціально-економічних наслідках. Однак межі статті не дозволяють всебічно розгорнути і обґрунтувати цю тезу. Тому зазначимо лише, що для країн другого ешелону модернізації було характерне

швидке, форсоване проходження того шляху соціально-економічного і технічного розвитку, який країни першого ешелону долали за довгі десятиліття і навіть цілі століття. Ця стислість в часі протікання модернізаційних процесів була можлива завдяки чужому досвіду, запозиченню багатьох форм виробництва і соціальної організації, а також залученню інвестиційних ресурсів розвинутих країн першого ешелону.

Саме з цієї обставини витікає неорганічний, екзогенний, наздогоняючий, поверховий, чисто зовнішній, без відповідних адекватних змін у культурі і соціальних інститутах характер модернізаційних процесів з низькою, в кінцевому підсумку, результативністю.

Виклад основного матеріалу. В кінці 80-х – на початку 90-х років ХІХ століття відбулося помітне зростання економіки Російської імперії, яке перейшло у швидке піднесення виробництва. Це було обумовлено як внутрішніми специфічними чинниками, так і тим, що з 1895-96 років розпочалася підвищувальна фаза наступного (третього) великого циклу кон'юнктури [1].

Швидке піднесення виробництва перш за все спостерігалось у промисловості, темпи зростання якої були удвічі вищими, ніж легкої і харчової. В цьому факті проявилася виважена і далекоглядна політика і особисто графа С.Ю. Вітте, який очолював Міністерство фінансів Імперії. Економічна політика була спрямована на підтримку вітчиз-

няного виробника в стратегічних, з точки зору завдань імперської моделі модернізації, галузях виробництва (гірничої, металургійної, машинобудування, хімічної тощо). Вітге С.Ю. так сформулював завдання економічної політики в цій сфері: «Ціль захисної політики – не допустити притоку благ споживчих, які вже виробляються країнами з розвинутою промисловістю, а залучити виробничі капітали наданням їм переважних вигод» [2].

Розвиток пріоритетних галузей вимагав значних капіталовкладень, яких у Росії не було. Піднесення вказаних галузей пояснюється чітко виваженою і ефективною системою залучення внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування.

З 1877 року Росія сповідувала політику митного протекціонізму. Високі митні збори сплачувалися золотом, на яке лаж становив 48%. На початку 90-х років увізне мито на імпорتنі товари становило 33%, а на окремі товари – 100% вартості. Через високі митні збори такі товари, як вугілля, текстиль, сільгоспмашини в Росії коштували у 2,3 рази дорожче, ніж у Європі, тютюн – в 6,9 разів.

Висока вартість імпортованих товарів переорієнтувала західних підприємців на ввіз капіталу, а не товарів. Така переорієнтація мала також об'єктивне підґрунтя – в Європі інтенсивно йшов процес монополізації банківської і промислової сфер, що спрягло концентрації капіталу, його переплетінню і зрощенню, що призвело до нової якості – утворення фінансового капіталу, для якого характерною ознакою є не вивіз товарів, а вивіз капіталу.

Потреби імперської модернізації економіки Росії, потенційно невичерпний ринок збуту були тими факторами, які приваблювали іноземних інвесторів.

Між тим, іноземний інвестор потребував певних гарантій прибутковості своїх інвестицій і свободи використання отриманого прибутку на власний розсуд і до того ж у твердій валюті. Все це було забезпечене економічною реформою у 1897 році. Завданням цієї реформи було зменшення державного боргу Росії, який у 1861 році у 8 разів перевищував бюджет країни. Поставлене завдання було вирішене, і в 1897 році державна скарбниця мала у своєму розпорядженні 1095 млн рублів золотом, проти 1067 млн кредитних білетів в обігу [3].

Потреба в значних фінансових ресурсах стимулювала розвиток зовнішньої торгівлі і, насамперед, експорт зерна. Роль України в цій товарній позиції була провідною. Якщо в 1861-1865 роках Україна давала 45 млн пудів зерна, що становило

60,6% від обсягу експорту його Російською імперією, то в 1891-1896 роках – 288,3 млн пудів, або 76,5% [4]. Вивіз українського зерна за кордон був забезпечений кредитною підтримкою Санкт-Петербурзького міжнародного. Північного та Російського банків для зовнішньої торгівлі, які контролювались іноземним капіталом. На їхню частину припадало 99,1% експорту зерна через Одеський порт і 100% – через Херсон та Миколаїв. Ці порти мали значні митні пільги.

Інтенсивний, експорт хліба, контрольований іноземним капіталом, сприяв активізації процесу залучення капіталу і кредитів із-за кордону, який, як вже зазначалося, будучи відносно перенакопиченим в розвинених країнах Європи, шукав прибуткового застосування. Вже в 1900 році 45% всіх капіталовкладень в російську промисловість була іноземного походження. З 1900 до 1915 року обсяг всіх іноземних інвестицій в імперії виріс з 886,7 до 2092,1 млн рублів, тобто у 2,35 рази [5].

На теренах України за участю іноземного капіталу розвивалися гірничо-металургійна, хімічна, машинобудівна та залізнична галузі. Форсована імперська модернізація вимагала заліза і палива, попит перевищував пропозицію. З 1890 до 1900 року іноземні інвестиції у гірничу промисловість збільшилися вчетверо, в металургію – у восьмеро.

Іноземні інвестори контролювали основні галузі важкої промисловості України: 90% доменного виробництва, 90% коксохімічних підприємств, 80% копалень.

Важливо підкреслити організаційний, управлінський аспект цього процесу. У розвитку капіталомісткої важкої промисловості вирішальну роль відігравали акціонерні товариства під патронатом англійського, бельгійського, французького і американського капіталів. Акціонерна форма організації несла нову економічну культуру управління, передові, на той час, методи організації праці і виробництва.

Про це свідчить той факт, що тільки в 1897-1900 роках на Півдні України вступили в дію 17 металургійних заводів. За 1886-1900 роки виробництво чавуну на Півдні виросло в 30 разів. Заводи України давали 52% всієї металургійної продукції імперії. Середня продуктивність праці на цих заводах в 1900 р. була у 6 разів вищою, ніж на металургійних заводах Уралу [6].

Розвиваючись в основному за рахунок іноземного капіталу, цей індустріальний район символізує собою зовнішню економічну залежність, у вир якої Росія втягувалася свідомо в ім'я, як це не

парадоксально виглядає, зміцнення своєї державності міжнародного авторитету, незалежності. Це може слугувати прикладом діалектичності, виваженості і збалансованості економічної політики в ім'я стратегічних інтересів держави.

Розвиток гірничорудної та металургійної промисловості давав поштовх для розвитку хімічної промисловості, як стратегічно важливої у ВПК. І ця галузь була під контролем іноземного капіталу. Частка іноземного капіталу (бельгійського, французького, німецького) в хімічній промисловості становила 90%. Бельгійські фірми «Е. Копле», «Олів'є Піст» та німецькі «Генріх Копперс і Ко», «Коллен» отримали державні контракти на будівництво печей коксування та право уловлення й утилізації побічних продуктів коксування протягом 10 років.

Дефіцит хімічної продукції дозволяв отримувати надприбутки, відкривав можливість західним інвесторам здійснювати демпінгову політику на внутрішньому ринку імперії, витісняючи вітчизняного виробника. На перший погляд, імперія несе значні збитки. Мало того, 90% продуктів коксування вивозилося до Німеччини, там перероблялося і вже з доданою вартістю поверталося до Росії. Далі митна політика здійснювалася таким чином, що вигідніше було завозити хімічну продукцію із-за кордону. Так, морський фрахт із Лондона чи Амстердаму становив 13 коп. із пуда, мито – 9 коп., тоді як доставка залізницею з Донбасу до Санкт-Петербургу – 83 коп.. Таким чином, маючи потужності для задоволення попиту на хімічну продукцію, імперія задовольняла цей попит за рахунок імпорту.

З усіх цих фактів деякі дослідники роблять висновок про недалекоглядність, залежність, не вигідність такої економічної політики уряду імперії. На нашу думку, це ще один приклад ефективної політики за обставин, коли «ціль виправдовує засоби». Така політика вирішувала принаймні два завдання імперської модернізації: перше – створювала на найновішій основі стратегічно важливу галузь національної економіки; друге – не власним коштом, а за рахунок залучення іноземного капіталу. В перспективі, вигоди явно перевищували втрати. За фактами слід бачити їхню глибинну сутність.

Високі темпи зростання індустрії, з одного боку, були забезпечені діяльністю банківської системи, з іншого – спряли її якісному розвитку і все більшому впливу на модернізаційні процеси в економіку в цілому. В роки промислового піднесення (1890-1900) банківський капітал збільшився на 60%. Йшов інтенсивний процес монопо-

лізації кредитного ринку, зрощення банківського і промислового капіталів. В об'єднаннях «Продвугілля» і «Продамет», у металургійній та цементній промисловості до 40% залученого капіталу припадало на банки [7].

За сприяння банків швидко розвивалася інфраструктура економіки, вдосконалювалася технічна база промислових підприємств. Короткострокові кредити населенню та дрібним торговцям надавалися товариствами взаємного кредиту, міськими громадськими банками, установами дрібного кредиту, кредитними та позичково-ощадними товариствами, земськими касами. Але основну масу кредитних ресурсів утримували чисельні комерційні та державні банки. І в цій сфері 75% капіталу контролювали іноземці (переважно французи та німці) [8]. В 1916 році 44% всього банківського капіталу належало іноземцям [9]. Показовою є широка диверсифікація банківських операцій.

Основними операціями банків були облік векселів, позики під заставу цінних паперів і товарів, інвестування виробництва. Стрімко розвивався фондовий ринок. З 1893 р. урядом С.Ю. Вітте було дозволено біржам здійснювати угоди на строкові цінні папери.

Таким чином, в ім'я вирішення завдання імперської модернізації (створення могутньої у військовому відношенні держави і можливості реалізації політики експансії) Росія свідомо йшла на посилення своєї економічної залежності від іноземного капіталу.

Виникає питання: чи була альтернатива такому шляху розвитку? Чи могла імперія на рубежі століть стати на шлях дійсно комплексної всеохоплюючої модернізації всіх сфер суспільного життя? Чи могла вона розраховувати на внутрішні джерела офіційного фінансування без масштабного залучення іноземного капіталу?

Потенційно могла, але ресурс часу в неї був вкрай обмеженим. Знаменита фраза графа С.Ю. Вітте: «велика країна не може чекати» [10] дає відповідь на поставлені запитання. Броненосці, потяги, гармати, рейки потрібні були імперії негайно. Так що альтернатива імперській моделі модернізації на рубежі століть була мало ймовірною.

Парадоксально, але порівнюючи досвід імперської моделі модернізації столітньої давності з нинішньою модернізацією економіки суверенної України, можна дійти висновку, що з ряду завдань, напрямків і способів здійснення вони схожі:

- з точки зору політичної – утвердження незалежної суверенної держави, забезпечення її економічної безпеки;

• з точки зору економічної – структурна перебудова економіки відповідно до світових тенденцій розвитку цивілізації на конкретному відрізку часу з вкрай необхідною потребою залучення зовнішніх джерел інвестування в пріоритетні галузі економіки;

• з точки зору соціальної – висока ціна модернізаційних процесів за рахунок руйнації основних цінностей нації, крайнього зубожіння і зростання соціальної напруги в суспільстві.

Але з точки зору виваженості і політичної волі здійснення модернізаційних процесів Україна сьогоднішня програє у всіх відношеннях,

різко контрастує своєю безпорадністю, а відтак, і результативністю здійснюваних заходів.

Висновки. В Україні, яка об'єктивно визріла для кардинальних перетворень, до сих пір не знайдено адекватних історично прогресивних форм перетворень. Політика стала домінуючим фактором перетворень, а їхнім змістом – перерозподіл власності і економічної влади. В просуванні вперед слід виходити з того, що з точки зору науково-технічної думки, технічним зразкам і господарським комплексом Україна не є відсталою країною. Обмеженими є масштаби і умови їхнього використання.

Список літератури:

1. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 81.
2. Вітте С.Ю. Конспект лекцій о Народном и Государственном хозяйстве, читанных его Императорскому Высочеству Великому Князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. – СПб, 1912. – С. 139.
3. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика / – К.: Вища школа, 1995. – С. 296.
4. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика / – К.: Вища школа, 1995. – С. 290.
5. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. – М.: 1959. – С. 391-393.
6. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. – М.: 1959. – С. 396, 397.
7. Фин – Епотаевский Капитализм в России (1890 – 1917 гг) – М.: 1925. – С. 69.
8. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. – М.: 1950. – С. 281.
9. Wilward A.S., Saul S.B. The Development of the Economies of Continental Europe, 1850–1914. Cambridge (Mass.), 1977. – С. 392.
10. Вітте С.Ю. Конспект лекцій о Народном и Государственном хозяйстве, читанных его Императорскому Высочеству Великому Князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. – СПб, 1912. – С. 140.

ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА МОДЕРНИЗАЦИЮ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ОПЫТ)

В статье анализируется процесс имперской модели модернизации экономики Украины на рубеже XIX-XX веков. Подчеркивается ее экзогенный, неорганический, незавершенный, а потому и глубоко противоречивый характер. Акцентируется внимание на необходимости изучения опыта первой попытки индустриальной модернизации на территории Украины с целью использования положительных его элементов в современных модернизационных процессах суверенной Украины.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, модернизация экономики, социально-экономическое развитие.

INFLUENCE OF FOREIGN INVESTMENTS ON MODERNIZATION OF THE ECONOMY OF UKRAINE IN THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY (HISTORICAL AND ECONOMIC EXPERIENCE)

In the article the process of modernization of the Ukrainian economy on the break of XIX XX centuries under the monarchial modernization model is analyzed. It is underlined that it was rather external, unaccomplished and consequently deeply controversial reform. The necessity of studying of the first attempt of industrial modernization on Ukrainian terrain with the purpose of its positive elements utilization in actual modernization processes in sovereign Ukraine is stressed in the article.

Key words: foreign investments, modernization of economy, socio-economic development.